

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувачка випускової кафедри
_____ О.А. Хомерікі
«____» _____ 2022 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО РІВНЯ БАКАЛАВР
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 054 «СОЦІОЛОГІЯ»
ОПП «Соціологія»

Тема: Роль сім'ї у процесі соціалізації

Текст роботи містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Виконавець: студент СЛ – 411 **Негода Михайло Романович**

Керівник: кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології Михайлич Олександр Володимирович

Нормоконтролер: _____ Стригуль М.В.

КИЇВ 2022

РЕФЕРАТ

Дипломна робота містить: 65 сторінок, 27 посилань на літературні джерела.

Об'єкт дослідження: сім'я.

Мета роботи: метою є виявлення ролі сім'ї у процесі соціалізації.

Методи дослідження: Теоретико-методологічну основу роботи становлять основні теорії соціології: структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, поведінковий підхід, культурноантропологічний підхід.

Міждисциплінарний підхід у розкритті теми дозволив більш повно розглянути змістовну й функціональну сторони процесу соціалізації. У роботі використовувалися методологічні підходи, розроблені в соціології й соціальної психології.

Теоретична значимість роботи полягає в тому, що її результати вносять певний внесок у розвиток наукового знання про функцію соціалізації в сім'ї у сучасних умовах.

Практична значимість дослідження. У зв'язку зі зміною умов життєдіяльності сімей виникає необхідність для фахівців по-новому будувати свою практичну діяльність у сфері державної соціальної політики у сфері підтримки сім'ї. Висновки й рекомендації, отримані в рамках дослідження, дозволять удосконалити механізм взаємодії державних структур з сім'єю з метою підвищення ефективності її соціалізаційної функції.

Предмет дослідження: роль сім'ї у процесі соціалізації.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішуються наступні завдання:

1. Розглянути теоретичні засади дослідження місця сім'ї у процесі соціалізації;
2. Визначити специфіку функціонування сім'ї як агенту соціалізації;
3. Проаналізувати характер функціонування сім'ї в суспільстві.

В дипломній роботі розглянуто змістовну й функціональну сторони процесу соціалізації, а також використовувалися методологічні підходи до вивчення сім'ї.

Ключові слова: СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ, СІМ'Я, ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД, СУБ'ЄКТИВНИЙ ПІДХІД, СОЦІАЛІЗАЦІЯ.

ABSTRACT

Thesis contains: 65 pages, 27 references to literary sources.

Object of research: family.

Purpose: The aim is to identify the role of the family in the process of socialization.

Research methods: theoretical - methodological basis of the work are basic theories of sociology: structural functionalism, symbolic interactionism, behavioral approach, cultural anthropological approach.

Interdisciplinary approach in disclosing the topic allowed to more fully consider the substantive and functional aspects of the socialization process. The methodological approaches developed in sociology and social psychologist

The theoretical significance of the work is that its results make a contribution to the development of scientific knowledge about the function of socialization in the family in modern conditions.

Practical significance of the study. In connection with the change in the living conditions of families, there is a need for specialists to rebuild their practical activities in the field of state social policy in the field of family support. The conclusions and recommendations obtained in the study will improve the mechanism of interaction between government agencies and the family in order to increase efficiency and socialization function.

Subject of research: the role of the family in the process of socialization.

To achieve the following tasks are solved in the work:

1. Consider the theoretical foundations of the study of the place of the family in the process of socialization;
2. To determine the specifics of the functioning of the family as an agent of socialization;
3. To analyze the nature of the functioning of the family in society.

The thesis considers the substantive and functional aspects of the socialization process, as well as used methodological approaches to the study of the family.

Keywords: STRUCTURAL FUNCTIONALISM, FAMILY, FUNCTIONAL APPROACH, SUBJECTIVE APPROACH, SOCIALIZATION.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ СІМ'Ї У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	11
1.1. Соціологічні підходи до вивчення сім'ї та соціалізації	11
1.2. Сім'я як агент соціалізації	19
Висновок до першого розділу	27
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СІМ'Ї У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	29
2.1. Характер функціонування сім'ї в суспільстві	29
2.2. Програма соціологічного дослідження для проведення порівняльного аналізу пріоритетності сім'ї та школи як агентів соціалізації підлітків	49
Висновок до другого розділу	57
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Роль сім'ї у вихованні дитини неможливо переоцінити. Саме сім'я є першим природним середовищем, у якому відбувається становлення і розвиток особистості дитини, формування системи стійких моральних переконань, ціннісних орієнтирів. Саме в сім'ї відбувається соціалізація дитини, яка являє собою процес входження індивіда в соціальне середовище, засвоєння правил, звичаїв, соціальних норм і цінностей, зразків поведінки, притаманних певному суспільству.

Сім'я традиційно вважається головним інститутом соціалізації та виховання. Сім'я - це особливого роду колектив, який відіграє у вихованні довготривалу і основну роль. Формально на родині лежить основна частка відповідальності за розвиток особистості дитини, однак фактично в сучасних умовах сім'я не завжди домінує у виховному впливі. Її вплив нерідко врівноважується і навіть переважається впливами багатьох інших соціальних інститутів: школи, засобів масової культури та інформації, друзів, однолітків, позашкільних та позасімейних організацій. Проте головним інститутом виховання в принципі повинна залишатися саме сім'я, роль і значення якої у формуванні особистості важко переоцінити.

Важливість сім'ї як інституту виховання обумовлена тим, що в ній дитина знаходиться протягом значної частини свого життя. По тривалості свого впливу на особистість жоден з інститутів виховання не може зрівнятися з сім'єю. Тут закладаються основи особистості дитини. Те, що дитина в дитячі роки набуває в сім'ї, зберігає протягом наступного життя.

Довідка про ступінь наукової розробки теми дипломного дослідження. Тема соціалізації підростаючого покоління є однією з основних для цілого ряду суспільних дисциплін: соціології, філософії, психології, педагогіки. Уведення терміна соціалізація вперше зафіксоване наприкінці XIX століття й зв'язується з іменами соціологів Ф.Гіддінгса,

Е.Дюркгейма, Г.Гарда. Подальше осмислення поняття соціалізації в соціологічній науці відбувається в руслі її основних теорій. Найбільший інтерес містить інтерпретація соціалізації представниками структурного функціоналізму (Т.Парсонс), символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Ч.Кулі) і поведінкового підходу (П. Блау, Б. Скіннер, Дж. Хоманс). Основні теоретичні підходи до даної проблеми викладені також у роботах Н. Смелзера.

Аналіз основних теоретичних концепцій соціалізації, розроблених у рамках психології розвитку, дозволяють більш змістовно здійснити соціологічне вивчення проблеми. Особлива увагу залучають теорії розвитку особистості З.Фрейда, Е.Еріксона, Ж.Піаже.

Сім'я визнається основним інститутом соціалізації дітей. Роль сім'ї в становленні особистості молоді відбита в роботах А.Карлсона та Т.Парсонса.

У працях Е. Дюркгейма обґрунтовується ідея соціального замовлення: суспільство визначає потребу в тих або інших якостях особистості. Значимість сім'ї в процесі соціалізації представлена в працях Т.Парсонса: саме сім'я розглядається як основний агент соціалізації. Ідея про можливість керування поведінкою через психологічне підкріплення запропонована Б.Ф.Скіннером, що дозволяє розглядати соціалізацію як цілеспрямований процес. У роботах Ч.Кулі прослідковується характер формування особистості в процесі міжособистісної взаємодії.

У сучасному соціумі такі сімейні цінності, як народження й виховання підростаючого покоління, перестали займати пріоритетне місце. Тому з'явилася велика кількість родин, що перестали піклуватися про дітей. Умови, що часто створюють у сім'ї, є несумісні з розвитком дитини, часом навіть небезпечні для її життя.

Проблеми соціалізації дітей вимагають пильного дослідження ще й у зв'язку з тим, що умови сучасної інноваційної економіки припускають виховання й соціалізацію особистості, що не тільки володіє професійними знаннями й навичками, але й широкою гуманітарною культурою,

психофізіологічною стійкістю. Тому ключовим завданням має бути формування такої людини, починаючи ще з дитячих років.

Таким чином, пріоритетність так званих «дитячих» проблем насамперед пов'язана саме с психофізіологічним і соціальним здоров'ям підростаючого покоління, забезпеченням оптимальних можливостей його соціалізації як важливої умови формування особистості, її активної життєвої позиції й професійної зрілості.

Питанням впливу сім'ї на соціалізацію дитини присвячені дослідження Н.Лавріненко, Н.Чутової, Я.Зоськи, Д.Матюхіна, А.Стадника, Є.Арнаутової, В.Москаленко, В. Бойко, І. Гребенникова, В. Іванової, В.Котирло, С.Харченко, З.Матейчек, Н.Стародубової та ін.

Мета і завдання виконання дипломної роботи.

Метою є виявлення ролі сім'ї у процесі соціалізації.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

1. Розглянути теоретичні засади дослідження місця сім'ї у процесі соціалізації;
2. Визначити специфіку функціонування сім'ї як агенту соціалізації;
3. Проаналізувати характер функціонування сім'ї в суспільстві.

Об'єкт дослідження: сім'я.

Предмет дослідження: роль сім'ї у процесі соціалізації.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу роботи становлять основні теорії соціології: структурний функціоналізм, символічний інтеракціонізм, поведінковий підхід, культурноантропологічний підхід.

Міждисциплінарний підхід у розкритті теми дозволив більш повно розглянути змістовну й функціональну сторони процесу соціалізації. У роботі використовувалися методологічні підходи, розроблені в соціології й соціальної психології.

Теоретична значимість роботи полягає в тому, що її результати вносять певний внесок у розвиток наукового знання про функцію соціалізації в сім'ї у сучасних умовах.

Практична значимість дослідження. У зв'язку зі зміною умов життєдіяльності сімей виникає необхідність для фахівців по-новому будувати свою практичну діяльність у сфері державної соціальної політики у сфері підтримки сім'ї. Висновки й рекомендації, отримані в рамках дослідження, дозволять удосконалити механізм взаємодії державних структур з сім'єю з метою підвищення ефективності її соціалізаційної функції.

Коротка довідка про структуру роботи. В структуру роботи входять вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел. Список використаних джерел налічує 29 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ СІМ'Ї У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.1. Соціологічні підходи до вивчення сім'ї та соціалізації

Сім'я — це мала група, заснована або на шлюбі, або на кровному спорідненні (наприклад, мати й діти), або на спільності житла й бюджету (без реєстрації шлюбу), або на тривалій емоційній прихильності (гостьовий шлюб і ін. варіанти), члени якої зв'язані взаємною моральною відповідальністю й взаємодопомогою. У сім'ї виробляється сукупність норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємодію між чоловіками, батьками й дітьми та дітей між собою.

Досить розповсюджені на побутовому й навіть науковому рівнях судження про загальну деградацію й навіть відмирання сім'ї насправді не підтверджуються даними соціологічних досліджень. За останні десятиліття в різних країнах виросла кількість людей, згодних з тим, що для щасливого дитинства дитина потребує будинку, де є й батько й мати. Громадяни постіндустріальних країн аж ніяк не підтримують ідею відмирання шлюбу й сім'ї.

Сьогодні паралельно функціонують кілька різних типів сім'ї: патріархальна, або традиційна, дітоцентрична, або сучасна, подружня, або постсучасна («шлюб добрих друзів», що об'єдналися для спільного обладнання життя й виховання дітей, тобто дитина не розглядається як мета створення сім'ї, а сприймається скоріше як партнер зі своїми правами й обов'язками), дистантна (гостьовий шлюб) і інші варіанти.

У сучасних суспільствах існують спільні проблеми сім'ї. Насамперед - це загальне ослаблення інституту шлюбу. Близько третини народжених дітей з'являються на світ поза зареєстрованим шлюбом. При цьому половина позашлюбних народжень визнається батьками, що свідчить про

невипадковий характер відносин між батьками. Також поширюються ранні розлучення й часті повторні шлюби, а також широке поширення незареєстрованих шлюбів.

Сімейні відносини в містах характеризуються двома тенденціями. З одного боку, вони слабшають, чому сприяє територіальна роз'єднаність — залежно від величини міста більша або менша; транспортні складнощі й тимчасові витрати на дорогу друг до друга [16].

З іншого боку, родинні відносини залишаються стійкими. Так, дослідження показали загальну спрямованість інтересів на роздільне, але близьке проживання родинних родин, на прямі родинні контакти — їх частота коливається від одного разу на місяць до декількох раз у день.

Важливою характеристикою сучасної сім'ї можна вважати збереження й навіть ріст за останні десятиліття економічної функції. У господарському житті сім'ї зберігається традиційний поділ «чоловічої» і «жіночої» праці. Чоловік як і раніше «добувач» — він працює більшу кількість годин і заробляє більше дружини, тому його участь у домашній праці зведена до мінімуму: дрібний ремонт, винос сміття. Дружина виконує основну частину господарських функцій — купує продукти, готує їжу, проводить прибирання в будинку. Це, поряд зі збереженими матриархатними традиціями, веде до того, що жінка нерідко відіграє в сім'ї керівну роль, що відбивається на підвищенні її статусу (особливо в очах дітей).

Сучасна сім'я досить суттєво відрізняється від сім'ї минулих століть корінною зміною її емоційних функцій. Емоційна прихильність подружжя, батьків і дітей друг до друга — порівняно недавнє придбання людства. Відносини подружжя усе більш визначаються глибиною їх емоційно-психологічної прихильності друг до друга, тому різко підвищується їхній рівень очікувань по відношенню друг до друга. Але це не спрощує сімейне життя, а лише ускладнює його, тому що різко підвищує рівень очікувань стосовно сімейного життя, реалізовувати які дуже багато членів подружжя

просто не в змозі в силу культурних традицій суспільства, засвоєного досвіду батьківської сім'ї й індивідуальних особливостей.

Сучасне подружжя підсвідомо або усвідомлено, як правило, сподіваються, що в сімейнім житті вони знайдуть позитивні відносини, що характеризуються відкритістю й довірливістю спілкування, високим рівнем емпатії (співпереживання один одному), взаємоповагою й повною інтимністю. На ділі при відсутності відповідного досвіду, підготовленості й певних зусиль досягти цього досить непросто.

Те, як важко встановити бажані для подружжя відносини, видно на прикладі досягнення інтимності в сім'ї. Дослідники розглядають інтимність у сім'ї в ідеалі як комбінацію емоційної інтимності (подібність переживаних почуттів), соціальної (загальні друзі й соціальні зв'язки), сексуальної (ступінь сексуальної задоволеності), інтелектуальної (діапазон припустимих тем для обговорення), рекреативної (схожі хобі, інтереси, як мінімум — невідкидання інтересів партнера), конвенціональної (взаєморозуміння) інтимності. Природно, що досягти хоча б деяких сторін інтимності — справа доволі складна [24].

Труднощі в реалізації й досягненні очікуваного від сімейного життя ведуть до конфліктів, розчарувань, розлучень. У кожному разі ці труднощі ускладнюють життя сім'ї, заважають їй стати фактором позитивної соціалізації подружжя, а потім і їхніх дітей.

У той же час навіть проблемні подружні відносини можуть бути досить стійкими. І тому є свої пояснення. Так, навіть коли відносини між людьми стають конфліктними, більшість прагне зберегти родину. Велике число внутрішньо суперечливих родин не розпадаються, незважаючи на сварки й боротьбу кожного з подружжя за свої «права», тому що люди потребують сім'ї. Створити ж нову родину не так просто навіть тоді, коли є підходящий потенційний партнер. Це пов'язано з тим, що в новій сім'ї треба буде заново будувати сімейні відносини, завойовувати собі позицію.

Проблема взаємин батьків з дітьми також украй складна у зв'язку з тими змінами, яких зазнала сім'я за останні десятиліття.

Відносини дітей і батьків протягом останніх десятиліть міняються, стаючи усе більш емоційними. Вони усе більш визначаються глибиною їх прихильності друг до друга, тому що для все більшого числа людей саме діти стають однією з головних цінностей життя. Однак ця ситуація не робить сімейне життя простішим. Тому є свої причини.

От як описував Микола Костомаров атмосферу сім'ї в XVI–XVII сторіччях: « Між батьками й дітьми панував дух рабства, прикритий неправильною святістю патріархальних відносин... Покірність дітей була скоріше рабська, аніж дитяча, і влада батьків над ними переходила в сліпий деспотизм, без моральної сили. Чим благочестивішим був батько, чим більше він був проникнутим навчанням православ'я, тим суворіше поведився він з дітьми, тому що церковні поняття пропонували йому бути як можна суворіше... Домострой забороняв навіть сміятися й гратися з дитиною» [11].

Сьогодні авторитет батьківської влади часто не спрацьовує, на зміну йому приходять авторитет особистості батьків. Але процес цей довгий і важкий, у першу чергу для батьків. Діти в деяких соціокультурних групах мають більш високий рівень освіти, чим батьки; вони більшу частину вільного часу проводять за комп'ютером або поза родиною. Вільний час діти наповнюють заняттями, прийнятими серед однолітків, і далеко не завжди опікуються про схвалення цих занять батьками.

Також в ряді родин діти вже з підліткового віку заробляють гроші. Їхні заробітки не тільки дають їм економічну незалежність, але, часом, перевищують доходи батьків, роблячи іноді дітей основними «добувачами» у сім'ї.

Батьківські заборони стають усе менш контрольованими й реалізованими, а батьки далеко не завжди вміють і далеко не завжди розрізняють те, що слід дозволяти, від того, чого дозволяти не слід, що

необхідно просто забороняти. Усе це ускладнює ситуацію й робить позицію батьків у відносинах з дітьми досить важкою.

У той же час дослідження показують, що діти, підлітки, юнаки, дівчата ставляться до своїх батьків у цілому доброзичливо. Сучасні студенти, що виросли в епоху змін, пред'являють батькам лише одну претензію — їм не вистачає «ділових батьківських порад». Але вони цілком задоволені «батьківською добротою», «увагою з боку батьків» і їх «умінням співчувати».

Це підтверджує тенденцію, виявлену ще в 60- 70-ті рр. ХХ ст. Тоді на запитання «З ким би Ви стали радитися в складній життєвій ситуації?» опитані хлопчики і дівчата на перше місце ставили мати, на друге батька (а от вільний час вони воліли проводити із приятелями й друзями).

Нарешті, у сучасних сім'ях наростає тенденція, про яку ще в 1969 р. писав американський дослідник Г. Рейнгольд: «Дитина може виступати і як соціалізатор стосовно батьків. Вона направляє їхню поведінку таким чином, що вони змушені проявляти турботу по забезпеченню її нормальним розвитком. Дитина є діючим членом суспільства в тому розумінні, що доручає своїм батькам роль піклувальників, з окремих індивідуумів вона організовує родину» [29, с.353].

Іншими словами, у сучасних сім'ях росте роль суб'єктності й суб'єктивності не тільки батьків, але й дітей.

Сучасну сім'ю можна характеризувати по ряду автономних параметрів, більш-менш тісно зв'язаних між собою.

По юридичному статусу:

- цивільна (zareestrovana);
- неофіційна (співжиття з веденням спільного господарства, гостьова).

По етнічному складу:

- моноетнічна (обоє членів подружжя і їх батьки належать до одному етносу),
- біетнічна;

- поліетнічна (в одного або в обох членів подружжя батьки належать до різних етносів).

По поселенському статусу:

- сільська,
- селищна,
- міська (з різним ступенем урбанізованості - мігранти 1-го або 2-го покоління, третє й більш покоління городян).

По соціально-економічному статусу:

- приналежність до певного соціального шару;
- джерела й розмір матеріальних благ;
- характер ціннісних орієнтацій в економічній сфері й стосовно праці.

По соціокультурному статусу:

- рівень і характер освіти членів подружжя;
- рівень і характер освіти батьків членів подружжя і дітей;
- характер ціннісних орієнтацій у сфері дозвілля.

По релігійному статусу:

- приналежність до певної конфесії й ступінь практичної участі в її житті;
- агностицизм;
- релігійна індиферентність;
- атеїстичність.

По демографічному складу:

- традиційна (три й більше поколінь);
- нуклеарна (два покоління - батьки й діти);
- повна (обоє членів подружжя з дітьми або без);
- неповна (один батько або мати з дітьми);
- одnodітна;
- багатодітна;

- бездітна.

По ступеню традиційності:

- патріархальна;
- матріархальна;
- егалітарна;
- дітоцентрична.

По соціально-психологічному статусу:

- автократична;
- авторитарна;
- демократична;
- ліберальна.

По соціально-педагогічному статусу:

- просоціальна;
- асоціальна;
- антисоціальна;
- криміногенна;
- кримінальна.

1.2. Сім'я як агент соціалізації

Сім'я очевидно є найважливішим фактором соціалізації людини. Вона виявляє собою персональне середовище життя й розвитку дітей, підлітків, юнаків, дівчат, дорослих, якість якого визначається рядом параметрів конкретної сім'ї.

Демографічний параметр — структура сім'ї (нуклеарна, що включає лише батьків і дітей, або більша, що включає інших родичів; повна або неповна; бездітна, одnodітна, мало- і багатодітна).

Соціально-культурний параметр — освітній рівень членів сім'ї, їх участь у житті суспільства (професії, соціальний статус та ін.).

Соціально-економічний параметр — майнові характеристики й зайнятість членів сім'ї на роботі.

Техніко-гігієнічний параметр — умови проживання, облагодження житла, особливості способу життя.

Соціалізація людини в сім'ї здійснюється головним чином завдяки дії традиційного механізму, тобто неусвідомлюваного некритичного сприйняття норм і цінностей, що панують у сім'ї, і самореалізації в ній у тих межах і формах, які обумовлені її освітньо-культурним рівнем, етнічною та конфесійною приналежністю, соціальним станом і психологічною атмосферою.

Найбільше ефективно традиційний механізм соціалізації в сім'ї діє стосовно зростаючих дітей. Американський письменник Торнтон Уайлдер відзначав: «Сімейне життя подібне залу із чудовою акустикою. Підростаючі діти не тільки чують слова (і в більшості випадків привчаються пропускати їх повз вуха), вони розрізняють думки й наміри, що приховуються за цими словами. І головне, вони можуть довідатися, що їхні батьки дійсно люблять, а що дійсно зневажають».

Сучасні сім'ї характеризуються насамперед тим, яке персональне середовище розвитку дитину вони становлять, яким змістом наповнюється в них традиційний механізм соціалізації. Узагальнюючи, можна помітити, що є сім'ї, у яких батьки прагнуть не стільки «формувати» особистість дитини, дисциплінувати її, скільки допомагати її індивідуальному розвитку, домагаючись емоційної близькості, розуміння, співчуття.

Однак є багато інших родин, у яких діти й підлітки не тільки бездоглядні, але й виявляються в антисоціальному, криміногенному середовищі, яке й визначає їхній розвиток. Значна частина таких родин взагалі не в змозі позитивно соціалізувати дітей, а інші навіть здатні формувати правопорушників. Частина таких родин має наслідкову дегенерацію, що приводить до соціальної дезадаптації.

Чималу роль у соціалізації відіграють і використовувані в сім'ї заохочення й покарання. Заохочення й покарання в сім'ї рідко мають більш-менш осмислений виховний характер, як правило вони застосовуються спонтанно, тобто мають характер стихійної соціалізації.

Сім'я — найважливіший фактор соціалізації, не лише для дітей, а і для дорослих. Від неї багато в чому залежить фізичний, емоційний і соціальний розвиток людини протягом усього життя. Фізичний розвиток пов'язаний з налагодженістю й характером побуту сім'ї.

На емоційному розвитку позначаються атмосфера й відносини в сім'ї, те, наскільки вона здатна бути екологічною нішею для своїх членів. У процесі соціального розвитку сім'я відіграє більшу роль у зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужність або осуд позначаються на соціальних домаганнях людини, допомагають їй або заважають шукати виходи в складних життєвих ситуаціях, адаптуватися до обставин життя, що змінилися, тримати стійкість в мінливих соціальних умовах.

У цілому можна виділити наступні функції сім'ї у процесі соціалізації, роль яких, будучи різною на окремих стадіях соціалізації, залишається істотною протягом усього життєвого шляху людини.

По-перше сім'я забезпечує (чи не забезпечує) фізичний і емоційний розвиток людини. У дитинстві й у ранньому дитинстві сім'я відіграє визначальну роль, яка не може бути компенсована іншими агентами соціалізації й виховними організаціями.

Коли мати відмовляється забирати немовля, і воно залишається на піклуванні держави, йому нерідко забезпечують повноцінну годівлю й догляд. Але незважаючи на це, дитина постійно перебуває в загальмованому стані. Вона погано їсть, погано додає у вазі, не реагує на зовнішні подразники. Якщо через місяць мати забрала дитину додому, картина різко міняється. Дитина стає рухливою, реагує на увагу матері, пізніше — на іграшки.

Але буває, що через кілька місяців матері набридає метушня з дитиною, і вона знову попадає в дитячу установу. І знову в неї з'являються ті ж ознаки загальмованості. Після третього повернення в дитячу установу або після суцільного тримісячного «позбавлення любові» матері дитина, упавши в стан емоційної пасивності, зазвичай з нього вже не виходить. У її емоційній сфері відбуваються незворотні зміни, які вже не можна повністю усунути.

Чому ж дитині необхідним є для нормального розвитку інтенсивне спілкування з дорослими, їх пещення, слова, змісту яких вона, здавалося б, не розуміє? Очевидно тому, що дитина не залишається пасивним об'єктом ласкавої уваги. Емоційність ставлення дорослого будить у дитині відповідні реакції. У відповідь на емоційно забарвлені звертання до дитини в неї розвиваються відповідні «відгуки», відбувається первісне перетворення природних задатків у людські здатності — до емоційного контакту й соціалізації.

На думку Н. Міллера, дефіцит батьківського тепла в ранньому дитинстві веде не тільки до зниження інтелекту й прояву аномалій соціальної поведінки, але й до підвищення уразливості, сильній нервовій напрузі, агресивності.

Ретроспективне вивчення правопорушників-рецидивістів у віці п'ятнадцяти — вісімнадцяти років, проведене в одній з англійських виправних шкіл, показало, що тривога, яка виникла в ранньому дитинстві внаслідок дефіциту спілкування з батьками, визначила їхню схильність відповідати асоціальним чином на наступні події в їхньому житті.

Разом з тим, коли батьківська любов проявляється перебільшеним образом, коли з дитини не зводять очей, результат теж може бути негативним. У цьому випадку в дитини також не формуються механізми, що дозволяють здійснювати емоційний контакт. Нерідко трапляється, що в такої дитини, коли вона виростає, не складаються відносини з людьми. З'являються такі риси особистості, як холодність почуттів і егоцентризм [26].

Зміст, емоційна глибина спілкування з батьками, той «обмін» емоціями, який при цьому відбувається, впливають на те, як сприймає дитина все навколишнє, на глибину й характер її емоцій. Так, у дітей турботливих батьків більше шансів на емоційне благополуччя, вони впевненіше освоюються в навколишньому світі, коли підростають — мають кращі відносини з однолітками, у них вище впевненість у собі.

У дитячому й підлітковому віках вплив сім'ї на соціальний розвиток людини залишається провідним, але перестає бути єдиним.

По-друге, сім'я впливає на формування психологічної статі людини і її статево-рольову соціалізацію. Гендерна ідентичність містить у собі: усвідомлення індивідом своєї гендерної приналежності; вироблення відповідного їй самосвідомості й стилю поведінки; формування відповідних психосексуальних установок.

Міжособистісні відносини дітей з батьками й батьків між собою відіграють кардинальну роль у процесі формування гендеру дитини (особливо в перші три роки життя), тому що саме в сім'ї йде незворотний процес гендерної типізації, завдяки якому дитина засвоює атрибути приписуваного їй гендеру. Ці атрибути містять особистісні характеристики,

особливості емоційних реакцій, а також різні установки й смаки, поведінкові зразки, пов'язані з мужністю або жіночністю [17].

Формування гендерних, відмінностей у дітей у сім'ї пояснюється по-різному. Батьки звертаються з різностатевими дітьми так, щоб їх поведінка відповідала нормативним очікуванням, прийнятим для того або іншого гендеру. Хлопчиків заохочують за енергію й змагальність, а дівчинок — за слухняність і охайність. Поведінка, не відповідна до гендерних очікувань, в обох випадках спричиняє негативні санкції.

Окрім цього, внаслідок уроджених статевих відмінностей, що проявляються вже в ранньому дитинстві, хлопчики й дівчатка по-різному стимулюють своїх батьків і тим самим домагаються від них різного до себе ставлення. Крім того, внаслідок тих же вроджених статевих відмінностей та саме батьківська поведінка може викликати в хлопчиків і дівчинок різну реакцію. Інакше кажучи, дитина «формує» батьків більше, ніж вони її, і реальний стиль соціалізації складається тільки в ході конкретної взаємодії, причому як вимоги дитини, так і ефективність батьківського впливу споконвічно неоднакові для представників різної статі.

Ряд досліджень показав, що в процесі гендерної соціалізації в сім'ї дуже важливу роль відіграє батько, тому що саме він, як правило, диференційовано ставиться до дочки й сина (зокрема, заохочує активність, агресивність у сина й жіночність, м'якість у дочки). Оскільки мати звичайно однаково тепло ставиться до хлопчиків і дівчаток, то відсутність у сім'ї батька або його лише формальна наявність роблять процес соціалізації більш проблематичним.

На наступних вікових етапах на соціалізацію впливає не тільки сім'я, але й інші фактори. Однак сім'я продовжує відігравати істотну роль у цьому плані в підлітковому й ранньому юнацькому віках, а потім від неї у великій мері залежить сексуальна самореалізація людини [8].

По-третє, сім'я відіграє провідну роль у розумовому розвитку дитини, а також впливає на відношення дітей, підлітків, юнаків і дівчат до навчання й

багато в чому визначає його успішність. Американський дослідник Блум виявив, що відмінність у коефіцієнті розумового розвитку дітей, що вирости в благополучних і неблагополучних сім'ях, доходить до двадцяти балів.

Американські дослідники особливо відзначають роль батька: діти активно залучених у сімейні відносини батьків відрізняються підвищеною когнітивною компетентністю, краще підготовлені до навчання в школі, більш терплячі й легше переносять зв'язані зі школою стресові ситуації.

На всіх стадіях соціалізації освітній рівень сім'ї, інтереси її членів позначаються на інтелектуальному розвитку індивіда, на тому, які шари культури він засвоює, на прагненні до продовження освіти й до самоосвіти.

Однак відсутність сім'ї або низький освітній рівень батьків можуть не мати фатальних наслідків для інтелектуального розвитку дитини, якщо в неї складаються тісні міжособистісні відносини з іншими дорослими, які стають для неї суб'єктивно значимими.

Інтелект людини загалом пов'язаний із соціальним станом батьків, але не визначається лише ним. Є люди, які не використовують сприятливі умови розвитку.

А є такі, які можуть подолати несприятливі умови, завдяки:

а) зусиллям батьків, яким вдається компенсувати дитині увагою й правильним вихованням те, чого вона позбавлена через їхній низький соціальний статус;

б) самі діти змінюють свій низький соціальний статус завдяки своїм природним задаткам і особистісним здатностям.

По-четверте, у сім'ї формуються фундаментальні ціннісні орієнтації людини в сферах соціальних і міжетнічних відносин, а також її визначальні релігійні установки, стиль життя, напрямки й рівень домагань, життєві устремління, плани й способи їх досягнення.

Так, американський дослідник С. Любелл виявив, що третина опитаних ним студентів взагалі не бачили істотних світоглядних відмінностей між

собою й батьками. Понад половину опитаних сказали, що хотіли б дати своїм майбутнім дітям приблизно таке ж виховання, яке одержали вони самі.

Релігійність, релігійні установки, вірування передаються дітям від батьків у релігійній сім'ї аж ніяк не у вільній, а в строго спрямованій, свідомій формі, будучи частиною механізму трансмісії ідентичності, а тому вплив батьків не тільки в ранньому віці, але й у підлітковому, виявляється сильніше впливу значимих інших, ровесників, учителів, медіа тощо.

По-п'яте, сім'я відіграє суттєву роль в оволодінні людиною нормами й стилем виконання сімейних ролей. Зокрема, дослідження показують, що вибір члена подружжя й характер спілкування в сім'ї детерміновані атмосферою й взаєминами в батьківській сім'ї. Батьки, які самі в дитинстві пережили недостатню увагу або яким не вдалося успішно розв'язати в сім'ї свої дитячі конфлікти, як правило, не здатні встановити зі своєю дитиною тісний емоційний зв'язок.

Засвоєння норм і цінностей у сім'ї в дитинстві йде, як правило, на неусвідомленому рівні за допомогою імпринтингу. Діти багатьма нитками пов'язані з світом дорослих, випробовують на собі його різні впливи, виробляють неоднозначне відношення до цього світу в цілому й до окремих його представників. Їхнє спілкування з світом дорослих іде й тоді, коли вони просто бачать життя дорослих, чують їхні розмови між собою, спостерігають їхні взаємини.

І це виявляє, як правило, більш сильний вплив на дитяче сприйняття світу, чим звернені до них слова дорослих. Це природно, тому що сприйняття світу завжди, а в дитинстві особливо, іде не тільки на раціональному рівні, але й на емоційному.

Міжособистісні відносини з батьками впливають на те, які норми й цінності засвоюються дітьми, тому що, підкріплюючи, заохочуючи певну поведінку дитини, караючи її за порушення тих або інших правил, батьки впроваджують у її свідомість певну систему норм, знання про те, які з них

схвалюються, а які — ні. Крім того, дитина наслідує батьків, орієнтується на їхній приклад, тобто ідентифікує себе з ними.

Сім'я відіграє більшу роль у процесі соціального розвитку людини у зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужність або осуд позначаються на соціальних домаганнях людини, допомагають або заважають їй шукати виходи в складних життєвих ситуаціях, адаптуватися до змін обставин життя, триматися в мінливих соціальних умовах. Цінності й атмосфера сім'ї визначають і те, наскільки вона здатна стати середовищем позитивної самозміни й ареною самореалізації її членів.

Виховання в сім'ї як більш-менш осмислена дія відбувається, головним чином, стосовно дітей. Але бувають спроби виховувати один одного й серед членів подружжя (особливо в перші роки сімейного життя), на що, у свою чергу, нерідко прагнуть впливати їхні батьки (свекрухи, тещі, свекри, тесті).

Висновок до першого розділу

Сучасна сім'я досить суттєво відрізняється від сім'ї минулих століть корінною зміною її емоційних функцій. Емоційна прихильність подружжя, батьків і дітей друг до друга — порівняно недавнє придбання людства. Відносини подружжя усе більш визначаються глибиною їх емоційно-психологічної прихильності друг до друга, тому різко підвищується їхній рівень очікувань по відношенню друг до друга.

Але це не спрощує сімейне життя, а лише ускладнює його, тому що різко підвищує рівень очікувань стосовно сімейного життя, реалізувати які дуже багато членів подружжя просто не в змозі в силу культурних традицій суспільства, засвоєного досвіду батьківської сім'ї й індивідуальних особливостей.

Сім'я очевидно є найважливішим фактором соціалізації людини. Вона виявляє собою персональне середовище життя й розвитку дітей, підлітків, юнаків, дівчат, дорослих, якість якого визначається рядом параметрів конкретної сім'ї.

Соціалізація людини в сім'ї здійснюється головним чином завдяки дії традиційного механізму, тобто неусвідомлюваного некритичного сприйняття норм і цінностей, що панують у сім'ї, і самореалізації в ній у тих межах і формах, які обумовлені її освітньо - культурним рівнем, етнічною та конфесійною приналежністю, соціальним станом і психологічною атмосферою.

Сім'я — найважливіший фактор соціалізації, не лише для дітей, а і для дорослих. Від неї багато в чому залежить фізичний, емоційний і соціальний розвиток людини протягом усього життя. Фізичний розвиток пов'язаний з налагодженістю й характером побуту сім'ї. На емоційному розвитку позначаються атмосфера й відносини в сім'ї, те, наскільки вона здатна бути екологічною нішею для своїх членів.

У процесі соціального розвитку сім'я відіграє більшу роль у зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужність або осуд позначаються на соціальних домаганнях людини, допомагають їй або заважають шукати виходи в складних життєвих ситуаціях, адаптуватися до обставин життя, що змінилися, тримати стійкість в мінливих соціальних умовах.

Отже, у будь-якій сім'ї індивід проходить стихійну соціалізацію, характер і результат якої визначаються її об'єктивними характеристиками: складом, рівнем освіти, соціальним статусом, матеріальними й іншими умовами, ціннісними установками, стилем життя й взаємин членів сім'ї.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СІМ'Ї У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

2.1. Характер функціонування сім'ї в суспільстві

У роботах учених до середини ХІХ ст. сім'я трактувалася як вихідна мікро - модель соціуму, соціальні відносини виводилися із сімейних, а саме суспільство розумілося як велика патріархальна сім'я, з всіма відповідними їй атрибутами: авторитарністю, власністю, субординацією і т.д. У зв'язку із цим науковий інтерес до розвитку суспільства сприяв виникненню історичного погляду на сімейний лад життя.

У соціології сім'ї виділяють кілька підходів розуміння сім'ї як соціального інституту: еволюційний, функціональний, емпіричний, змішаний.

Прихильники еволюційного підходу вважали, що суспільство розвивається від нижчих щаблів до вищих, від варварства до цивілізації, знаходячи їх у прямолінійному поступальному русі до сучасності.

Пошук еволюціоністів зводився до того, щоб знайти ключову сутність ролі сім'ї в соціумі, щось загальне, властиве всім видам сім'ї в різних соціально-економічних системах. При такому підході на першому плані перебуває аналіз специфічних функцій сім'ї в різні історичні періоди, у різних культурах. Такий універсалізм дозволяє розглядати сім'ю як найважливіший соціальний інститут по народженню й соціалізації нових поколінь. Недоліком еволюційного підходу є те, що сім'я розуміється досить абстрактно, як незмінна сутність, що має свій початок, однак застрахована від якого б то не було історичного кінця по різних причинах.

З погляду представників еволюціонізму, сім'я є прямий наслідок суспільних змін, їх підсумок і результат, сім'я - пасивна одиниця соціальних змін, що пристосовується до мінливих зовнішніх умов. Причому, на думку Ф.

Енгельса, моногамна сім'я є не підсумок індивідуальної любові, а вираження економічної еволюції, у результаті якої з'явилася можливість залишати нажиті матеріальні цінності в сім'ї, передаючи їх у спадщину своїм дітям.

Функціональний підхід зосереджений на вивченні самого сімейного життя, на дослідженні соціокультурних функцій сім'ї як соціального феномена й на взаємозв'язках соціокультурних ролей, пов'язаних зі шлюбом, спорідненням і батьківством. Яскравим представником цього підходу виступає Е. Дюркгейм, який безпосередньо здійснив пошук властивих сім'ї механізмів солідарності й згуртованості, концентруючи увагу на ролі кожного її члена, на ролі чоловіків і жінок у сімейній аномії - специфічному виді порушення сімейної рівноваги у зв'язку з розлученням [19].

Е. Дюркгейм розглядав паралелізм розлучень і самогубств, оскільки одне й інше має ту саму причину - руйнування соціальних норм. Він звернув увагу на те, що під впливом урбанізації сім'я втрачає ряд важливих функцій, стає менш міцною через добровільність шлюбу (замість шлюбу за договором батьків), а скорочення кількості членів сучасної сім'ї знижує й ступінь її солідарності.

В XIX ст. виникає прикладний або емпіричний аспект вивчення сім'ї, що явно перегукується з функціональним підходом. Тут акцент робиться на вивченні емоційної близькості членів сім'ї, їх потребах і потягах друг до друга, що, в остаточному підсумку, створює основу згуртованості й міцності самого інституту сім'ї. Сім'я досліджується як мала первинна група, що володіє своєю особливою історією функціонування.

Родоначальником подібної соціологічної традиції є видатний французький соціолог Ф. Ле Пле, що перебував під впливом ідей О. Конта про сім'ї як «дрібні суспільства. Для того щоб зрозуміти суспільство, необхідно зрозуміти сім'ю - от формула Ле Пле, який вважав, що зовнішнє середовище визначає економічне життя людей, одночасно диктуючи форму сім'ї, що впливає, у свою чергу, на суспільні процеси. У якості емпіричного методу дослідження Ле Пле обрав аналіз бюджету сім'ї як кількісного

вираження різноманіття сімейної життєдіяльності, що залежить від структурних змін сім'ї, пов'язаних з вихованням дітей. Фактично ці бюджетні обстеження опиралися на класифікацію родин, узятих від їхнього виникнення до розпаду, тобто тим самим була передбачена концепція життєвого циклу сім'ї як малої групи.

На початку ХХ ст. дослідження сім'ї набули багатьох прихильників і надалі вплинули на вивчення внутрішньо-сімейного функціонування й мікросередовища сім'ї. У цілому створилася можливість розробки моделі поведінки сім'ї й особистості, що оперує кількісними показниками групового життя сім'ї. Дотепер ці методи (значно вдосконалені з технічної точки зору) залишаються в ряді процедур, що дозволяють кількісно фіксувати групові характеристики сім'ї.

Змішаний підхід до вивчення сім'ї та її історії сполучає в собі два напрямки в науці: академічний та прикладний. Історично вони склалися паралельно, перетинаючись один з одним. Серед соціологів, що намагалися сполучити мікро- і макро - аналіз сім'ї, слід назвати, насамперед, функціоналістів Т. Парсонса й К. Девіса. Вони стверджували, що стабільність сім'ї залежить одночасно й від зовнішніх, соціокультурних впливів, і від внутрішніх взаємодій. Така, з погляду прихильників змішаного підходу, є сутність сім'ї як соціального феномена. При всій цінності зазначених підходів конструктивне використання їхніх концептуальних схем і дефініцій можливо тільки в результаті попереднього критичного аналізу. При аналізі складної діалектики сучасних соціальних процесів слід уникати як однобічності кожного із двох підходів, так і їх еkleктичного з'єднання [26].

Згідно з поглядами Т. Парсонса, сім'я не протистоїть суспільству, вона його підсистема, що забезпечує стабільність соціуму в цілому через установлення «інструментальних» відносин з іншими соціальними підсистемами й структурами, а також відносин усередині самої сім'ї завдяки збереженню рівноваги в міжособистісній динаміці, збереженню інтегративних тенденцій. На думку К. Девіса, автора фундаментальної

монографії «Людське суспільство», перехід від традиційних форм до сучасних пов'язаний, насамперед, із трансформацією соціокультурних норм високої народжуваності й поширенням соціальних норм низької народжуваності. У зміні системи цінностей і соціальних норм шлюбу й сім'ї, а не в заміні «твердого» зовнішнього тиску, «примусу» до сімейного життя внутрішніми силами шлюбно-сімейної згуртованості слід бачити джерела сімейних змін. Розпад ціннісної системи, що підтримує розширену сім'ю, не означає автоматичної появи в нуклеарній сім'ї такої « взаємної прихильності», яка поза всякими зовнішніми впливами здатна забезпечити соціетальні функції по відтворенню населення й соціалізації нових поколінь.

З'єднання інституціонального й групового підходів у вивченні сім'ї, таким чином, припускає наявність адекватних концептуальних засобів, здатних зафіксувати реалізацію специфічних функцій сім'ї на макрорівні залежно від мікро - впливів її членів, спрямованих на досягнення індивідуальних потреб і потягів. Необхідна система категорій, що описують і пояснюють сімейні процеси як цілісні.

На думку представників змішаного підходу, теоретико-методологічна нерозробленість породжує еkleктичну плутанину, коли «зменшення» значення сім'ї як соціального інституту одночасно прирівнюється до «підвищення» значення сім'ї як малої групи.

Представлені теоретико-методологічні підходи є своєрідною науковою базою для подальшого осмислення сім'ї як соціального інституту, вони відкривають науковому співтовариству нові аспекти невивчених суспільних явищ, пов'язаних з питаннями сім'ї й дитинства, таких, наприклад, як сирітство.

Прихильники рольових концепцій девіації вважають, що в процесі соціалізації дитина опановує значимі для неї ролі. Якщо цей процес порушений, то може почати працювати так званий компенсаторний механізм. Дитина буде опановувати ролі, але вже асоціальні, наприклад, злодій, наркоман, хуліган і ін. Освоєння ролі відбувається в кілька етапів. Спочатку

дитина дізнається про дану роль, її права й обов'язки, одержує інформацію про численні форми девіантної поведінки, про способи з'ясування відносин. Далі впливає етап прийняття цієї ролі, відбувається її усвідомлення, вкладання в неї особистісного змісту. Для підлітка, що перший раз пробує алкоголь або наркотики, на першому місці є не пізнання їх смаку, а прагнення відчувати себе серед своїх, позбутися почуття непевності в собі.

У соціологічних теоріях пріоритетними факторами девіантної поведінки є соціальні й культурні, що виявляють вплив на спосіб життя людини в суспільстві. Перше соціологічне визначення сутності девіації було запропоновано Е. Дюркгеймом, що розробив теорію аномії. Аномія розумілася Е. Дюркгеймом як стан суспільства, при якому відсутня регуляція поведінки індивідів у результаті недостатності певних норм і цінностей, тобто колишні норми вже застаріли, а нові ще не сформувалися. У цьому випадку в суспільстві панує нестабільність, байдужість до діяльності держави, відчуженість і недовіра між людьми. У даній ситуації інститут сім'ї зазнає впливу кризи. Позбавлені цілей і сенсу життя люди підпадають під вплив стресів, тривожності, що приводить до девіантної поведінки [5].

Походження сім'ї обумовлене гармонічною комбінацією різноманітних функцій, що зміцнюють її посередницьку роль на основі автономного сімейного домогосподарства, спільної соціальної й виробничої діяльності всіх її членів, коли потреба сімейного об'єднання у виконавцях соціально-сімейних ролей і в працівниках одночасно виявляється потребою членів сім'ї друг у другу, потребою батьків у дітях і дітей - у батьках.

Традиційна сім'я, що сформувався на економічному базисі, що функціонує й розвивається на основі ручного типу праці, містила в собі парну сім'ю з домочадцями. У межах наявної автономії сім'ї від інших суспільних інститутів сімейний спосіб життя ставав чи не єдиною формою буття особистості (виробництво, навчання, відпочинок, ігри й розваги - усе відбувалося в сім'ї).

У значній мірі навіть фізично можна було вціліти, лише належачи до

сімейного колективу. У цих умовах орієнтація особистості на сім'ю визначалася всім ладом життя, причому цінність сім'ї, благополуччя сімейного колективу обумовлювали й індивідуальне благополуччя. Сім'я була поліфункціональна, але ядром широкого кола виконуваних нею функцій залишалося забезпечення відтворення населення.

У розширеній сім'ї доіндустріального типу господарська діяльність сполучалася з виховно-професійною передачею знань і навичок підростаючим поколінням, зі зміцненням моральних цінностей і релігійних традицій. Сім'я була джерелом благополуччя й здоров'я, турботи про старших і дітей, оплотом безпеки й соціального контролю і т.д. Подібна орієнтація на сімейно-родинний колектив підсилювала мотиви багатодітності, тому що збільшення чисельності сім'ї прямо визначало її добробут і могутність із погляду інтересів сімейного виробництва.

Оскільки суспільне виробництво базувалося на ручній праці, то головна роль у процесі виробництва належала фізичній, а не інтелектуальній складовій суб'єкта праці, що вимагало для успішного виконання необхідного обсягу роботи значної кількості працівників.

Установки особистості на багатодітність у цих умовах зміцнювалися також завдяки авторитарній сімейній структурі й обумовленості соціального положення особистості з батьківським статусом в громаді. Короткий період соціалізації дитини, її включення в сімейне виробництво з ранніх років заохочували потребу в багатодітності. Ненормативне керування задає загальний стереотип поведінки: кожний дорослий повинен одружитися; вступивши в шлюб, він повинен мати стільки дітей, скільки можливо, але виживе дітей через високу смертність не так вже багато. Нормативна регуляція визначає конкретні форми поведінки людей у конкретних ситуаціях.

Безшлюбність дорослих людей у доіндустріальному суспільстві зазнавало осуду, тому що шлюб повинен був строго регулюватися. Обов'язковість одруження була пов'язана з особливостями розподілу функцій

усередині великої сім'ї. Якщо дорослий чоловік міг своєю працею забезпечити кілька людей, то одна жінка не могла забезпечити своєю працею декількох дорослих чоловіків.

Тому чоловік, досягши певного віку, повинен був одружитися. У той же час, постарівши, він повинен був забезпечити собі заміну в групі дітей, щоб не порушувати демографічного балансу сім'ї. Таким чином, виконання вимоги обов'язкового одруження сполучалося з певними репродуктивними обов'язками.

Доіндустріальна сім'я, навіть якщо вона складалася із трьох поколінь, не мінjala своєї структури. У ній постійно були старше, середнє покоління (діти старших) і діти середнього покоління (онуки старших). Кожна людина послідовно проходила всі шаблі демографічної ієрархії великої сім'ї. Незмінна структура була обумовлена статевовіковим поділом праці в цьому виробничому гнізді.

Селянська сім'я характеризувалася насамперед єдністю виробництва, споживання й сімейного життя. Аж до ХІХ ст. така сім'я вела виробництво переважно для власного споживання. Обмінювався або продавався на ринку лише невеликий надлишок зроблених продуктів. Питання про співвідношення витрат і доходу, «рентабельності» господарства не був актуальний. Селянська сім'я в Європі утворювала сектор докапіталістичної, заснованої на самозабезпечуванні, економіки. Чоловік, дружина й діти, а також родичі, головним чином брати, сестри й батьки подружньої пари, жили й працювали в господарстві.

На думку Р. Зідера, ніяка інша форма виробництва не мала потребу в такому високому ступені сімейності, тобто заснованої на взаємодоповнюючих і відповідних ролях чоловіка, дружини й дітей організації праці .

У доіндустріальній селянській сім'ї мав місце чіткий статевовіковий поділ праці. Враховуючи специфіку сільськогосподарської діяльності, можна припустити, що умовою процвітання великої сім'ї була не стільки її

чисельність, скільки демографічна структура, тому що при відсутності товарного виробництва кожний з видів діяльності у великій сім'ї був однаково необхідний. Дорослі чоловіки розчищали площі для посівів, орали, сіяли, забирали врожай; жінки тримали в порядку будинок, доглядали за свійськими тваринами, готували їжу, пряли, ткали, шили одяг, доглядали за дітьми. Діти в міру дорослішання включалися в ті або інші види трудової діяльності.

Об'єднання сім'ї в одному домогосподарстві, ручна праця, багатодітність, тверді норми поведінки в сім'ї й у сільській громаді, тиск традиційних цінностей, норм поведінки - усе це було продиктовано низьким рівнем розвитку суспільного виробництва й було неодмінною, об'єктивною умовою самого існування суспільства, сім'ї, конкретної людини.

З погляду потреб домашнього господарства, діти в традиційній селянській сім'ї з раннього віку долучалися до праці. Чим більше було господарство, тим більш диференційованим був статевовіковий поділ праці. Виховання навичок суспільного трудового життя, моральних підвалин, духовних цінностей особистості носило синкретичний характер. Діти в традиційній сім'ї були практично позбавлені вільного часу.

Спільна діяльність батьків і дітей як арена трудового виховання й формування сімейних династій по їхній професійній орієнтації була чинником позитивного впливу на дитину.

Промислова революція стала основою для вступу суспільства в нову фазу свого розвитку - індустріальну. Індустріалізація означала механізацію виробництв, мануфактур і добувних галузей. Машинне виробництво й увесь наступний науково-технічний прогрес докорінно змінили соціально-економічне життя.

Постало нове, якісно інше виробництво, а разом з ним нові форми власності, позаекономічний примус поступився місцем економічному примусу особисто вільних працівників. Це дало новий стимул розвитку товарного виробництва, ринкових виробничих відносин, змінилася роль

держави в керуванні економікою й суспільством.

Якщо на перших етапах індустріалізації норми традиційної сім'ї ще зберігалися в міських сім'ях, то в міру розширення промислового виробництва й втягування в нього значної частки населення сім'я з її колишніми традиційними цінностями й життєвими орієнтирами перетерплює істотні зміни.

Колишня роль сім'ї як посередника у взаємозв'язку суспільства й особистості як основного виробничого й соціального гнізда суспільства, здатної до підтримки норм багатодітності й розвитку різноманітних стимулів до народження великої кількості дітей, стала занепадати під впливом індустріалізації й промислового виробництва [9].

Перехід ряду функцій сім'ї до інших соціальних інститутів перетворює сім'ю в господарсько-споживче гніздо, де кожний з її членів утягується в діяльність, у якій сімейні зв'язки втрачають своє колишнє значення.

Народження великої кількості дітей поступово втрачає свій економічний зміст. Подовження періоду соціалізації дітей, продиктоване якісною зміною технічного базису суспільного виробництва, змінило колишню соціально-економічну роль дитини в сім'ї, підсилило економічну залежність дітей від батьків. Це привело до зміни економічних і соціальних мотивів багатодітності, послабило репродуктивну мотивацію сім'ї.

Індустріалізація матеріального виробництва стала важливим моментом, що змінили роль і місце в сім'ї жінки: скорочення фізично важкої праці в результаті передачі частини енергетичних функцій машині привело до можливості використання в промисловому виробництві жіночої (і навіть дитячої) праці. Незважаючи на те що жіноча праця, як правило, був некваліфікованою, погано оплачуваною, належала до найнижчих розрядів заробітної плати (навіть якщо жінки виконували ту ж роботу, що і їх колеги-чоловіка, вони майже всюди одержували менше на 30-50%), проте, вона інтенсивно використовувалася у виробництві. Так, наприклад, в 1907 р. у текстильній промисловості Німеччини більш половини всіх працівників були

жінки. Крім фабрик і заводів, жінки працювали в сфері послуг і торгівлі.

Виробнича робота жінок що мали маленьких дітей, породжувала різноманітні конфлікти. Якщо в доіндустріальній традиційній сім'ї жінка трудилася в будинку, прилучаючи до праці й дітей, у такий спосіб виховуючи їх, то в сім'ї епохи індустріалізації жінка-мати, що пішла на виробництво, залишала дітей без своєї постійної уваги.

На думку Р. Зідера, наприкінці XIX ст. робота батьків на фабриці означала, що діти були надані самі собі. Більшість дітей робочих були позбавлена уваги й допомоги батьків. Якщо в традиційній сім'ї дитина з народження була органічно включена у систему виробничого процесу, то в епоху індустріалізації, де сім'я була відділена від продуктивної праці, дитина або утягувався у виробництво поряд з батьками як найманий робітник, або залишалася поза колишнім батьківським наглядом.

Однак для дітей праця на виробництві не мала такого соціалізуючого, виховного значення як праця в традиційній сім'ї: дитина могла виконати тільки нескладні функції, відсутні в машини; праця на виробництві роз'єднувала дітей і батьків, відривала дитину від дитячого колективу. Тим самим знижувалося значення батьків у соціалізації багатьох дітей робітників. Вакуум спілкування приводив до того, що істотні процеси формування особистості відбувалися не в сім'ї, а у вуличних неформальних дитячих і молодіжних групах, з кінця XIX ст. також у дитячих і юнацьких секціях робочих партій і в церкві .

Корінний якісний стрибок у перетворенні продуктивних сил на основі перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, в основний фактор суспільного виробництва відбувся в 1950-х рр. , коли починалася науково-технічна революція. Ця всесвітньо-історична подія стала початком нової ери в історії людства - ери вивчення й освоєння космічного простору, революційного зрушення в техніці, пов'язаного із застосуванням електричної енергії в промисловості й транспорті, виникненням кібернетики.

У техніко-технологічному аспекті науково-технічна революція

означала перехід від машинної праці до автоматизованої. Виникнення наукомістких технологій привело до зміни пропорцій між галузями суспільного виробництва, розширилися масштаби наукомістких галузей, області застосування нової техніки, технології, інформації, розрослася сфера обслуговування. Це, у свою чергу, привело до скорочення чисельності промислових і сільськогосподарських виробників, збільшенню частки зайнятого населення в сфері освіти, науки, охорони здоров'я, дозвілля, сфері обслуговування.

Ріст і диференціація потреб, що стимулюють подальший поділ праці й розвиток виробництва, здійснення ефективних соціальних програм сприяли росту споживання, підвищенню життєвого рівня різних соціальних шарів, розвитку техніки, підвищенню продуктивності праці й культурно-технічного рівня працівників. Зміна техніко-технологічного змісту виробництва вимагала якісно нової робочої сили, головною її складовою стали знання, висока кваліфікація, здатність до інтелектуальної творчої праці. У зв'язку із цим зросла роль освіти й професійної підготовки кадрів.

Специфіка нової робочої сили полягає в здатності швидко переучуватися й міняти сферу діяльності залежно від ринкових умов (професійна мобільність). Головна властивість такої мобільності - засвоєння універсальних методів інтенсивної, творчої праці, орієнтація шкільної системи на розвиток інтересів і комбінаторики учнів, їхньої творчої активності, заповзятливості, а не на запам'ятовування твердо засвоєних знань, накопичених предками.

Територіальна й професійна мобільність працівника також набула велике значення для розвитку суспільного виробництва. Вона дозволяла працівникові реалізовувати свою працю незалежно від свого постійного місця проживання. Вимогою часу стала готовність людини до горизонтальної й вертикальної зміни праці (соціологи стверджують, що сучасний працівник повинен бути готовий змінити професію сім раз протягом своєї трудової кар'єри). Безперервна освіта стає невід'ємним атрибутом нової робочої сили.

Однак робоча сила епохи науково - технічної революції це не тільки ініціативний, освічений, висококваліфікований працівник, але й соціально розвитий споживач, тобто людина, що пред'являє усе більш високі вимоги до новизни, моди і якості товару. Така гнучкість споживання розоряє негнучке виробництво й відкриває широкий простір інноваціям. Інноваційне виробництво несе в собі образи всі нових матеріальних і духовних благ. Працівник у сучасному суспільстві - це активна й діяльна особистість.

Віра в себе, свої права й сили - головні характеристики сучасної людини. Це самостійна особистість, активна й мобільна, винахідлива, змушена ухвалювати єдино вірні рішення в нестандартних ситуаціях, брати за них відповідальність на себе.

У підготовці якісно нової робочої сили, кваліфікованої, з високим рівнем освіти й культури, важлива роль приділяється, насамперед, сім'ї, як соціальному інституту, що здійснює соціалізацію й соціальну адаптацію особистості дитини. Безумовно, що й суспільство, і держава, зацікавлені в підготовці нової робочої сили, створюють необхідні умови для повноцінної соціалізації підростаючого покоління: росте мережа дитячих дошкільних і навчальних закладів, створюються умови для їхньої доступності широким верствам населення.

Іншим показником позитивного впливу науково-технічного прогресу на сім'ю є демократизація сімейних відносин, як між самими батьками, так і між батьками й дітьми, проголошення рівності статей, тобто прав і можливостей жінок. Підкреслюється право жінок на вибір чоловіка, на розірвання шлюбу, пропагується модель любові як основа сімейної згоди, робиться акцент на унікальність особистості, що зменшує нерівність членів сім'ї по сімейному статусу.

Зміна соціального статусу жінки в суспільстві, активне використання її праці в сфері суспільного виробництва не могли не привести до зміни її положення в сім'ї: будинок, сім'я, діти як цінність перетерпіли зміни. Характер урбаністичного способу життя з його скороченим до мінімуму

домашнім господарством, начиненим новими побутовими технічними засобами, що суттєво полегшили фізичну працю, змінив і роль чоловіка-хазяїна, на якому трималася традиційна сім'я, і роль жінки - охоронниці вогнища великої сім'ї.

Відбувся перехід від централізованої розширеної сімейно-родинної системи, що полягає із трьох поколінь і домінуванням старших, до децентралізованих нуклеарних сімей, у яких шлюб стає вище родових-батьківських традицій. Причому в самому шлюбі інтереси пари підлеглі інтересам індивіда, а не потребам самого існування. Якщо в умовах ручної праці сім'я була умовою самого існування людини, поза родиною неможливо було вижити, то з розвитком індустріального виробництва на основі науково-технічної революції, зі зміною соціальної інфраструктури суспільства виникає економічна основа для депривації особистості від сім'ї, можливість її самотнього існування.

Соціалізація особистості - процес багатогранний. В науковій літературі виділяють різні класифікації факторів соціалізації. Найбільш логічною, на наш погляд, є класифікація, запропонована А. В. Мудриком:

- макрофактори - чинники, що визначають напрями соціалізації людей, які проживають у певних країнах. Формування культури на макрорівні зумовлене, насамперед історичним розвитком суспільства, характером політичного режиму;

- мезофактори - умови соціалізації великих груп людей, які розмежовуються за національною ознакою; за місцем і типом поселення, в якому вони живуть (регіон, село, місто, селище). На мезорівні на формування культури особи значний вплив на особу здійснює її соціально-професійне оточення;

- мікрофактори - чинники, що безпосередньо впливають на конкретну особу (сім'я, навчально-виховні заклади, трудовий колектив тощо).

Сім'я в соціологічному розумінні - це союз осіб, який заснований на шлюбі, родстві, прийнятті дітей на виховання, що характеризується

спільністю життя, інтересів, взаємною турботою.

Богданова І. М. розглядає сім'ю як провідний мікрофактор соціалізації особистості, оскільки сім'я є персональним середовищем її життя та розвитку, і до основних функцій якої належать: забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда; формування статевої ідентифікації дитини; провідна роль в її розумовому розвитку; розвиток здібностей та потенційних можливостей індивіда; забезпечення дитини почуттям захищеності; формування ціннісних орієнтацій особистості; оволодіння дитиною основними соціальними нормами.

Соціально-економічні зміни останніх десятиліть істотно вплинули на всі сторони життя суспільства. Одне з головних наслідків реформ - загострення соціальних проблем і погіршення положення сім'ї в Україні. Нові умови диктували інші цілі й зміст сімейного виховання дітей, до яких сім'я не була готова. На думку багатьох учених, принциповою рисою трансформаційного процесу в Україні є його стихійний характер, який пояснює складності у формуванні нових виховних стратегій. Ці зміни збільшуються проблемою наступності поколінь. Незатребуваний життєвий досвід старшого покоління на тлі стрімкого розвитку сучасних технологій ускладнює проблему взаємодії батьків і дітей. Описуючи цю ситуацію, М. Мід називає даний тип культури префігуративним. У результаті знижується ефективність реалізації сім'єю функції соціалізації й виховання дітей.

Дослідження 1990-х років показували, що основною проблемою для сім'ї в цей період стала проблема економічного виживання дітей і дорослих, у зв'язку із чим завдання виховання відсувалося на другий план. Ріст економічних проблем зафіксований у ряді досліджень, присвячених аналізу бідності в країні. Таким чином, реалізація сім'єю функції соціалізації й виховання дітей здійснюється сьогодні в нових умовах.

Особливий інтерес викликає виховний потенціал неповної сім'ї в силу специфіки її життєдіяльності й соціального статусу. Неповна сім'я перебуває в більш складних життєвих умовах, тому що всі проблеми від фінансових до

психологічних мати або батько вирішує поодиноці.

Незважаючи на глибоку розробленість загальних проблем процесу соціалізації в цілому й проблем сучасної сім'ї зокрема, питання соціалізації дітей у неповній сім'ї з її специфічними проблемами життєдіяльності й особливостями внутрішньо - сімейної взаємодії залишаються маловивченими.

Тому важливими є саме вивчення особливостей соціалізації дітей у неповній сім'ї й виявлення умов і факторів, що впливають на виховний потенціал сім'ї з одним із батьків. виявити особливості особистісного становлення підлітків з неповної сім'ї;

Розглядаючи теорії соціалізації у суспільствознавстві треба аналізувати проблему соціалізації в різних теоретичних парадигмах, представлених у соціологічній думці структурним функціоналізмом, символічним інтераціоналізмом і поведінковим підходом. Аналіз теорій соціалізації почати потрібно з поглядів Франкліна Генрі Гіддінгса, Габріеля Тарда, Еміля Дюркгейма. Є дві наукові точки зору на проблему соціалізації дітей, а саме - об'єктивний і суб'єктивний підходи.

Об'єктивний підхід розглядає соціалізацію як пристосування особистості, адаптацію до середовища. У ряді випадків дослідники визначають даний напрямок як адаптивний, що пояснює соціальне формування особистості з позиції пристосування до пануючих у суспільстві культурних норм. Так, французький соціолог Е.Дюркгейм визначає значення індивідуальної реальності як вторинної. Соціальне безроздільно панує над індивідуальним: «колективні уявлення» - над індивідуальними, «колективна свідомість» - над індивідуальною. На думку Е.Дюркгейма саме суспільство, визначає потребу в тих або інших особистісних якостях своїх членів: суспільство «конструює цей тип і конструює його згідно з своїми потребами. Суспільство задає ідеал, соціальне замовлення й відбиває особливості соціальної організації. Людина - «індивідуальна істота», егоїстична й асоціальна по своєму народженню, повинна стати «соціальною істотою»,

здатною вести соціальне й моральне життя. Саме у цьому Е. Дюркгейм бачить сенс виховання.

Другий підхід - суб'єктивний - наголошує на розвитку (саморозвитку) і реалізації потенційних можливостей індивіда. Так, символічний інтеракціонізм, пояснюючи процес соціалізації, виходить із наступного принципу: «люди мають здатність мислити», і «ця здатність повинна формуватися й удосконалюватися в процесі соціальної взаємодії». Відмінна риса даного підходу полягає в трактуванні соціалізації як динамічного процесу, який дозволяє людям розбудовувати здатність мислити й розбудовувати її бажаним для людини чином (а не засвоювати принципи, необхідні для виживання в суспільстві). Представниками символічного інтеракціонізму є: Джордж Герберт Мід, Чарльз Хортні Кулі, Герберт Блумер, Ірвінг Гофман та інші.

Проблема соціалізації розглядається представниками психоаналітичного підходу. Представники психоаналізу розглядають включення людини в суспільство з позиції протиріч і конфліктів. В З.Фрейда конфлікт між «Воно» (сфера несвідомого) і «Понад-Я» (соціальний регулятор поведінки) у рамках теорії соціалізації розглядається як процес придбання контролю над імпульсами з метою адаптації до навколишнього середовища. В концепції Е.Еріксона рішення внутрішніх конфліктів і протиріч ухвалюється як необхідний етап для включення особистості в конкретно історичне життя суспільства.

Представники психології у контексті теорії соціалізації пропонують розглядати соціалізацію не тільки як процес пасивної асиміляції, але і як активне відтворення дитиною засвоюваного досвіду в процесі самостійної діяльності. Однією з особливостей відносин дитини з навколишньою дійсністю є те, що дитина не пасивно пристосовується до навколишнього світу людських предметів, а активно привласнює собі досягнення людства, опановуючи їх. Засвоєння суспільного досвіду неможливо шляхом пасивної асиміляції, необхідно активне відтворення дитиною засвоюваного досвіду в

процесі самостійної діяльності, що є керованою й направляється дорослими.

Сучасні уявлення про співвідношення людини й соціуму пояснюють цю взаємодію як єдність двох процесів: соціальної типізації й автономізації особистості. Важливим є питання про значимість дитячого віку у формуванні майбутнього члена суспільства й про провідну роль батьків і сім'ї в цьому процесі. Т.Парсонс - основоположник структурного функціоналізму, уважає дитинство основним періодом формування норм і цінностей і виділяє процедуру заохочення й винагороди як спосіб прив'язування дитини до соціальної системи.

Основоположне значення сім'ї обґрунтовується в роботах Т.Парсонса тезою про те, що близькі відносини й теплі почуття, що мають місце в сім'ї, є психічним фундаментом особистісного розвитку. Саме в сім'ї формуються якості, необхідні для життя в суспільстві, для досягнення успіху. Важливе значення сім'ї для успішної соціалізації дитини підкреслює також Ч.Кулі. Він виділяє значення первинних груп (сім'ї, ігрових груп, сусідів) як умови формування соціальної свідомості, стверджуючи, що в цих групах зароджується людська природа. Тут дитина одержує самий ранній і повний досвід.

Роль дорослих у процесі соціалізації дітей розкривається також у працях Б.Ф.Скіннера про керування поведінкою. Це дає можливість розглядати соціалізацію не тільки як стихійний процес, але і як дію, що має організований цілеспрямований характер. Керування формуванням соціалізаційної поведінки на думку Б.Ф.Скіннера здійснюється за допомогою дозування покарання й заохочення, у результаті яких виникають бажані реакції.

Розглядаючи сутність і зміст процесу соціалізації дітей необхідно враховувати аналізуються різні підходи до інтерпретації терміна «соціалізація» і його співвідношення з поняттями «освіта» і «виховання». Соціалізація - це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне

середовище, систему соціальних зв'язків; з іншої сторони процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище.

Соціалізація являє собою багатобічний процес, у зв'язку із чим існує безліч типізацій соціалізації. Аналіз існуючих підходів до розробки типізацій дозволяє виділити наступні підстави для їхньої розробки: сфера соціалізації, сфера життєдіяльності, характер соціальності суспільства, зміст соціалізаційного процесу, результативність соціалізації, рівень стихійності-організованості процесу.

Особливу увагу в соціології приділяють механізмам ідентифікації. Соціальна ідентичність - один із критеріїв соціалізації людини. Вихідна якість соціальної ідентичності - це емоційне ототожнення з образом значимого іншого (групою, зразком) Соціальну ідентичність можна визначити як усвідомлений і прийнятий особистістю зміст її позиції в соціальному просторі. Е.Еріксон визначає відчуття ідентичності як «суб'єктивне натхненне відчуття тотожності й цілісності» і виділяє «его - ідентичність» (особистісна самоідентифікація) і «групову ідентичність». Групова ідентичність є необхідним відчуттям у житті людини.

Отже, соціалізація припускає засвоєння й активне відтворення соціального досвіду, характеризується багатосторонністю й здійснюється комплексом механізмів. Особливу роль у передачі соціального досвіду й становленні особистості відіграє сім'я.

Важливим є аналіз факторів, що впливають на реалізацію сім'єю функції соціалізації дітей. Інститути соціалізації, що виконують роль трансляторів соціального досвіду, на різних етапах історичного розвитку мають неоднакове значення й навантаження. Сім'я як інститут соціалізації дітей зазнає змін. Макросоціальні зміни ХХ століття спричинили зниження ролі сім'ї в соціалізації підростаючого покоління й зростання ролі суспільних інститутів. Разом з тим, сім'я залишається найважливішим інститутом соціалізації дітей у силу її значимості для дитини: перший

соціальний досвід, справжнє емоційне тепло й почуття захищеності дитині можуть дати тільки батьки.

Виконання сім'єю функції соціалізації дітей залежить від безлічі факторів різного рівня, від макросоціальних до мікросоціальних. До факторів, що впливають на ефективність реалізації виховної функції сім'ї належать:

- фактори макросередовища й ті зміни, які в ньому відбуваються;
- структура сім'ї, матеріальні умови життєдіяльності;
- особистісні характеристики батьків;
- психологічний клімат у сім'ї, система й характер взаємин між її членами, їх спільна діяльність;
- допомога сім'ї з боку суспільства й держави в освіті, соціалізації й вихованні дітей.

При розгляді сім'ї як інституту соціалізації дітей становить інтерес теорія Джеймса Коулмана, у якій позначено три різні компоненти, що визначають «сімейне тло»:

- фінансовий капітал;
- людський капітал;
- соціальний капітал.

Таким чином, найбільш значимими факторами сімейного виховання зізнаються матеріальний фактор або сімейний дохід, а також рівень освіти батьків, який являє собою потенціал когнітивного середовища дитини. Пріоритетна роль належить саме соціальному капіталу сім'ї, тому що він обумовлює якість людського капіталу. Соціальний капітал сім'ї являє собою відносини між дітьми й батьками (й іншими членами сім'ї) і залежить від фізичної присутності дорослих у сім'ї й від тієї уваги, яку дорослі приділяють дитині. Фізична відсутність дорослих, пов'язана з високою зайнятістю поза сім'єю, визначається Дж. Коулманом як дефект структури соціального капіталу сім'ї.

Структура сім'ї є вирішальною умовою повноцінного розвитку особистості дитини. Присутність у сім'ї обох батьків створює можливість для дитини спостерігати моделі жіночої й чоловічої ролей, взаємини між чоловіками, диференційовані виховні заходи батька й матері стосовно дитини. Тобто, неповна сім'я зустрічається, насамперед, із проблемою формування статевої моделі поведінки дітей, з відсутністю зразка подружніх відносин.

У науковому співтоваристві існують певні розбіжності в оцінці результатів соціалізації дітей у неповній сім'ї. Одні фахівці говорять про негативні наслідки й відзначають наявність проблем зі здоров'ям, проблем психологічного плану, низьку успішність і схильність до асоціальних учинків. Інші вважають, що діти з неповних сімей нічим не відрізняються від своїх однолітків з повних сімей. Однак більшість учених сходиться в думці про наявність зниженого виховного потенціалу в сім'ях такого типу.

Витрати соціалізації в неповній сім'ї пов'язані, насамперед, з обмеженими матеріальними ресурсами. Дійсно, вивчення впливу економічного фактору на реалізацію сім'єю функції соціалізації показала наявність більш низького матеріального становища неповної сім'ї й пов'язаних із цим негативних наслідків. Одним з таких наслідків є дефіцит уваги до дітей, який пояснюється високою зайнятістю одного з батьків (якщо батьки, що мають дружину/чоловіка займаються тимчасовими підробітками, то батьки-одиначки змушені мати додаткову роботу постійно).

У зв'язку з високою завантаженістю на роботі й удома батьки-одиначки проявляють низьку активність у співробітництві зі школою: вони частіше відвідують школу тільки по викликові вчителя або не приходять взагалі. Відповідно знижується роль батьківського контролю, який є важливим компонентом соціалізації дітей.

Матеріальні труднощі неповних сімей впливають на формування життєвих орієнтирів і цінностей підлітків, завищуючи значимість грошей у їхньому житті. Діти з неповних сімей надають надто високе значення роботі

з високою зарплатою. Такий розподіл пріоритетів життєвих цінностей формується в дітей у неповній сім'ї під дією її низького доходу й постійної незадоволеності потреб.

2.2. Програма соціологічного дослідження для проведення порівняльного аналізу пріоритетності сім'ї та школи як агентів соціалізації підлітків

Актуальність теми. Протягом історії роль і пріоритетність різних інститутів для соціалізації особистості змінювалися. На передній план виходили одні, відсуваючи значимість інших на останні місця. Відповідно до типології культур Міда, суспільство проходить три стадії розвитку: префігуративна, у таких культурах практично не відбуваються зміни протягом життя декількох поколінь і дуже цінується досвід старших, тому логічно припустити, що для підлітків у такому суспільстві провідним інститутом соціалізації буде сім'я. Другий тип культур – конфігуративна, у цьому випадку зміни відбуваються значно швидше. І, нарешті, третя постфігуративна, – у якій зміна «пріоритетів» настільки стрімка, що життєвий досвід батьків уже зовсім не підходить для дітей. Наше сучасне суспільство знаходиться десь між другим і третім типом культур, тому доцільно дослідити питання, який соціальний інститут на даний момент є найбільш значимим для підлітків у процесі їх соціалізації.

Об'єкт: - підлітки (діти у віці від 12 до 17 років);

Предмет: - ставлення підлітків до різних агентів соціалізації (сім'я, група однолітків, педагоги).

Мета: - з'ясування пріоритетності агентів соціалізації підлітків.

Завдання:

1. з'ясувати ступінь значимості різних агентів соціалізації для підлітків;
2. визначити причини виявленої ієрархії агентів соціалізації;
3. виявити роль різних агентів соціалізації для підлітків.

Метод дослідження: для одержання даних оптимально скористатися вибірковим анкетуванням. Суть його полягає в тому, що обстеженню підлягає тільки частина елементів генеральної сукупності (безлічі елементів, що становлять об'єкт дослідження), яка називається вибірковою сукупністю. Вірогідність отриманої інформації при використанні цього методу вище внаслідок застосування наукових процедур контролю якості одержуваної інформації.

Гіпотеза: - для підлітків найбільш значимим агентом соціалізації виступає сім'я.

Анкета

Шановний респондент!

Запрошую Вас взяти участь у анкетуванні з метою виявлення ставлення підлітків до різних соціальних інститутів, що беруть участь у процесі їхньої соціалізації.

Заповнити анкету нескладно – обведіть цифру, яка відповідає відповіді, що найбільше повно відбиває Вашу точку зору. Якщо жодна з відповідей не підходить, напишіть свою думку на вільних рядках. Анкетування є анонімним. Просимо віднестися з максимальною серйозністю до запропонованих питань.

Заздалегідь дякуємо Вам за участь у соціологічному дослідженні!

1. Чи є у Вас друзі в школі й поза школою (тільки один варіант відповіді)?

- 1.1 маю тільки шкільних друзів
- 1.2 друзі є тільки поза школою
- 1.3 є друзі й у школі, і за її межами
- 1.4 не маю друзів взагалі

2. Де й з ким Ви зазвичай проводите свій вільний час (тільки один варіант відповіді)?

2.1 з сім'єю

2.2 із друзями

2.3 відвідую різні кружки й секції

2.4 бажаю перебувати наодинці із собою

2.5 інше _____

3. Чи подобається Вам відвідувати заняття у школі? (тільки один варіант відповіді)

3.1 так, дуже подобається

3.2 скоріше подобається

3.3 скоріше не подобається

3.4 не подобається зовсім

3.5 важко відповісти

4. Які Ваші основні мотиви відвідування шкільних занять (не більше одного варіанта)?

4.1 подобається вчитися, пізнавати щось нове

4.2 люблю спілкуватися з однокласниками

4.3 ходжу тільки тому, що змушують батьки

4.4 відвідую заняття, щоб просто вбити час

4.5 інше _____

5. Які у Вас відносини з викладачами(тільки один варіант відповіді)?

5.1 чудові, склалися практично дружні відносини

5.2 гарні, ми поважаємо один одного

5.3 нейтральні, я для них «один з учнів», вони для мене «просто викладачі»

5.4 погані, часто трапляються конфлікти

5.5 важко відповісти

6. З ким Вам простіше поділитися своїми переживаннями й проблемами (тільки один варіант відповіді)?

6.1 с батьками, або іншими родичами

6.2 с друзями, однолітками

6.3 с класним керівником або іншим викладачем

6.4 с сусідами

6.5 ніколи ні з ким не ділюся своїми переживаннями

6.6 інше _____

7. До якої категорії належить Ваша сім'я (тільки один варіант відповіді)?

7.1 повна (є обоє батьків)

7.2 неповна (відсутність когось одного з батьків)

8. Які Ваші взаємини з батьками (тільки один варіант відповіді)?

8.1 у нас повне взаєморозуміння, можу поділитися з ними будь-якими проблемами

8.2 відносини краще з мамою

8.3 легше контактую з татом, чим з мамою

8.4 відносини не дуже довірливі з обома батьками, але якщо буде потреба можу попросити поради й поділитися переживаннями

8.5 ніколи не розповідаю їм про своє життя, не ділюся проблемами, не прошу допомоги й порад

8.6 інше _____

9. Якщо Ви потрапите у скрутну ситуацію й Вам знадобиться допомога, до кого Ви звернетесь у першу чергу (тільки один варіант відповіді)?

- 9.1 звичайно до батьків, вони першими повинні довідатися
- 9.2 повідомлю друзів, можливо, зможу впоратися без допомоги батьків
- 9.3 розповім своєму класному керівникові (іншому викладачеві)
- 9.4 не стану нікого повідомляти, постараюся впоратися самостійно
- 9.5 інше _____

10. Трапляються чи у Вас сварки з батьками (тільки один варіант відповіді)?

- 10.1 так, дуже часто
- 10.2 трапляються, але нечасто
- 10.3 розбіжності виникають рідко
- 10.4 зовсім не сваримося
- 10.5 важко відповісти

11. У представленому списку позначте ті фактори, які є найбільш частими причинами сварок з батьками.

Мало або погано готую домашні завдання	
Не слухаю батьків, роблю по-своєму	
Погано вчуся	
Багато гуляю	
Не прибираю свої речі	
Через мою брутальність, нестриманість	
Багато дивлюся телебачення, граю на комп'ютері або смартфоні, слухаю музику	
Сварюся із братом (сестрою)	

Не допомагаю батькам	
Погано поводжуся в школі	
Мене просто не розуміють	
Через вибір майбутньої професії	
Забуваю виконувати прохання, доручення	
Батькам не подобається коло мого спілкування	

12. Якби у Вас була можливість вибору з ким зустріти Новий рік, кого б Ви віддали перевагу (один варіант)?

12.1 с родиною, Новий рік – це сімейне свято

12.2 з однолітками, з ними веселіше й дозволити собі можна більше

12.3 хотів би в колі сім'ї, але обов'язково запросити друзів – вони чудові й цікаві люди

12.4 інше _____

13. У чому Ви бачите плюси спілкування з однолітками (не більш трьох варіантів)?

13.1 ми практично однакового віку, і тому однолітки краще здатні зрозуміти мене

13.2 у спілкуванні з однолітками я дізнаюся те, про що мені з різних причин не говорять дорослі

13.3 у групі однолітків я почуваю себе рівним з усіма, не відчуваю себе «маленькою» дитиною

13.4 у групі однолітків я розширюю уявлення про власну особистість, розкриваюся

13.5 спілкування з однолітками незалежність, самостійність від дорослих

13.6 інше _____

Про себе:

14. Ваша стать:

14.1 чоловіча

14.2 жіноча

15. Скільки Вам повних років? _____

Дякую Вам за участь у соціологічному дослідженні

Висновок до другого розділу

Соціально-економічні зміни останніх десятиліть істотно вплинули на всі сторони життя суспільства. Одне з головних наслідків реформ - загострення соціальних проблем і погіршення положення сім'ї в Україні. Нові умови диктували інші цілі й зміст сімейного виховання дітей, до яких сім'я не була готова. На думку багатьох учених, принциповою рисою трансформаційного процесу в Україні є його стихійний характер, який пояснює складності у формуванні нових виховних стратегій. Ці зміни збільшуються проблемою наступності поколінь. Незатребуваний життєвий досвід старшого покоління на тлі стрімкого розвитку сучасних технологій ускладнює проблему взаємодії батьків і дітей.

Розглядаючи сутність і зміст процесу соціалізації дітей необхідно враховувати аналізуються різні підходи до інтерпретації терміна «соціалізація» і його співвідношення з поняттями «освіта» і «виховання». Соціалізація - це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншої сторони процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище.

Соціалізація являє собою багатобічний процес, у зв'язку із чим існує безліч типізацій соціалізації. Аналіз існуючих підходів до розробки типізацій дозволяє виділити наступні підстави для їхньої розробки: сфера соціалізації, сфера життєдіяльності, характер соціальності суспільства, зміст соціалізаційного процесу, результативність соціалізації, рівень стихійності-організованості процесу.

Важливим є аналіз факторів, що впливають на реалізацію сім'єю функції соціалізації дітей. Інститути соціалізації, що виконують роль трансляторів соціального досвіду, на різних етапах історичного розвитку

мають неоднакове значення й навантаження. Сім'я як інститут соціалізації дітей зазнає змін. Макросоціальні зміни ХХ століття спричинили зниження ролі сім'ї в соціалізації підростаючого покоління й зростання ролі суспільних інститутів. Разом з тим, сім'я залишається найважливішим інститутом соціалізації дітей у силу її значимості для дитини: перший соціальний досвід, справжнє емоційне тепло й почуття захищеності дитині можуть дати тільки батьки.

ВИСНОВКИ

Сучасна сім'я досить суттєво відрізняється від сім'ї минулих століть корінною зміною її емоційних функцій. Емоційна прихильність подружжя, батьків і дітей друг до друга — порівняно недавнє придбання людства. Відносини подружжя усе більш визначаються глибиною їх емоційно-психологічної прихильності друг до друга, тому різко підвищується їхній рівень очікувань по відношенню друг до друга.

Але це не спрощує сімейне життя, а лише ускладнює його, тому що різко підвищує рівень очікувань стосовно сімейного життя, реалізувати які дуже багато членів подружжя просто не в змозі в силу культурних традицій суспільства, засвоєного досвіду батьківської сім'ї й індивідуальних особливостей.

Сім'я очевидно є найважливішим фактором соціалізації людини. Вона виявляє собою персональне середовище життя й розвитку дітей, підлітків, юнаків, дівчат, дорослих, якість якого визначається рядом параметрів конкретної сім'ї.

Соціалізація людини в сім'ї здійснюється головним чином завдяки дії традиційного механізму, тобто неусвідомлюваного некритичного сприйняття норм і цінностей, що панують у сім'ї, і самореалізації в ній у тих межах і формах, які обумовлені її освітньо - культурним рівнем, етнічною та конфесійною приналежністю, соціальним станом і психологічною атмосферою.

Сім'я — найважливіший фактор соціалізації, не лише для дітей, а і для дорослих. Від неї багато в чому залежить фізичний, емоційний і соціальний розвиток людини протягом усього життя. Фізичний розвиток пов'язаний з налагодженістю й характером побуту сім'ї. На емоційному розвитку позначаються атмосфера й відносини в сім'ї, те, наскільки вона здатна бути екологічною нішею для своїх членів.

У процесі соціального розвитку сім'я відіграє більшу роль у зв'язку з тим, що її схвалення, підтримка, байдужність або осуд позначаються на соціальних домаганнях людини, допомагають їй або заважають шукати виходи в складних життєвих ситуаціях, адаптуватися до обставин життя, що змінилися, тримати стійкість в мінливих соціальних умовах.

У цілому можна виділити наступні функції сім'ї у процесі соціалізації, роль яких, будучи різною на окремих стадіях соціалізації, залишається істотною протягом усього життєвого шляху людини.

По-перше сім'я забезпечує (чи не забезпечує) фізичний і емоційний розвиток людини. У дитинстві й у ранньому дитинстві сім'я відіграє визначальну роль, яка не може бути компенсована іншими агентами соціалізації й виховними організаціями.

По-друге, сім'я впливає на формування психологічної статі людини і її статево-рольову соціалізацію. Гендерна ідентичність містить у собі: усвідомлення індивідом своєї гендерної приналежності; вироблення відповідного їй самосвідомості й стилю поведінки; формування відповідних психосексуальних установок.

По-третє, сім'я відіграє провідну роль у розумовому розвитку дитини, а також впливає на відношення дітей, підлітків, юнаків і дівчат до навчання й багато в чому визначає його успішність. Американський дослідник Блум виявив, що відмінність у коефіцієнті розумового розвитку дітей, що виростили в благополучних і неблагополучних сім'ях, доходить до двадцяти балів.

По-четверте, у сім'ї формуються фундаментальні ціннісні орієнтації людини в сферах соціальних і міжетнічних відносин, а також її визначальні релігійні установки, стиль життя, напрямки й рівень домагань, життєві устремління, плани й способи їх досягнення.

По-п'яте, сім'я відіграє суттєву роль в оволодінні людиною нормами й стилем виконання сімейних ролей. Зокрема, дослідження показують, що вибір члена подружжя й характер спілкування в сім'ї детерміновані атмосферою й взаєминами в батьківській сім'ї. Батьки, які самі в дитинстві

пережили недостатню увагу або яким не вдалося успішно розв'язати в сім'ї свої дитячі конфлікти, як правило, не здатні встановити зі своєю дитиною тісний емоційний зв'язок.

Отже, у будь-якій сім'ї індивід проходить стихійну соціалізацію, характер і результат якої визначаються її об'єктивними характеристиками: складом, рівнем освіти, соціальним статусом, матеріальними й іншими умовами, ціннісними установками, стилем життя й взаємин членів сім'ї.

Виховання в сім'ї як більш-менш осмислена дія відбувається, головним чином, стосовно дітей. Але бувають спроби виховувати один одного й серед членів подружжя (особливо в перші роки сімейного життя), на що, у свою чергу, нерідко прагнуть впливати їхні батьки (свекрухи, тещі, свекри, тесті).

Змішаний підхід до вивчення сім'ї та її історії сполучає в собі два напрямки в науці: академічний та прикладний. Історично вони склалися паралельно, перетинаючись один з одним. Серед соціологів, що намагалися сполучити мікро- і макро - аналіз сім'ї, слід назвати, насамперед, функціоналістів Т. Парсонса й К. Девіса. Вони стверджували, що стабільність сім'ї залежить одночасно й від зовнішніх, соціокультурних впливів, і від внутрішніх взаємодій. Така, з погляду прихильників змішаного підходу, є сутність сім'ї як соціального феномена. При всій цінності зазначених підходів конструктивне використання їхніх концептуальних схем і дефініцій можливо тільки в результаті попереднього критичного аналізу. При аналізі складної діалектики сучасних соціальних процесів слід уникати як однобічності кожного із двох підходів, так і їх еkleктичного з'єднання.

Соціально-економічні зміни останніх десятиліть істотно вплинули на всі сторони життя суспільства. Одне з головних наслідків реформ - загострення соціальних проблем і погіршення положення сім'ї в Україні. Нові умови диктували інші цілі й зміст сімейного виховання дітей, до яких сім'я не була готова. На думку багатьох учених, принциповою рисою трансформаційного процесу в Україні є його стихійний характер, який пояснює складності у формуванні нових виховних стратегій. Ці зміни

збільшуються проблемою наступності поколінь. Незатребуваний життєвий досвід старшого покоління на тлі стрімкого розвитку сучасних технологій ускладнює проблему взаємодії батьків і дітей.

Розглядаючи сутність і зміст процесу соціалізації дітей необхідно враховувати аналізуються різні підходи до інтерпретації терміна «соціалізація» і його співвідношення з поняттями «освіта» і «виховання». Соціалізація - це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків; з іншої сторони процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище.

Соціалізація являє собою багатобічний процес, у зв'язку із чим існує безліч типізацій соціалізації. Аналіз існуючих підходів до розробки типізацій дозволяє виділити наступні підстави для їхньої розробки: сфера соціалізації, сфера життєдіяльності, характер соціальності суспільства, зміст соціалізаційного процесу, результативність соціалізації, рівень стихійності-організованості процесу.

Важливим є аналіз факторів, що впливають на реалізацію сім'єю функції соціалізації дітей. Інститути соціалізації, що виконують роль трансляторів соціального досвіду, на різних етапах історичного розвитку мають неоднакове значення й навантаження. Сім'я як інститут соціалізації дітей зазнає змін. Макросоціальні зміни ХХ століття спричинили зниження ролі сім'ї в соціалізації підростаючого покоління й зростання ролі суспільних інститутів. Разом з тим, сім'я залишається найважливішим інститутом соціалізації дітей у силу її значимості для дитини: перший соціальний досвід, справжнє емоційне тепло й почуття захищеності дитині можуть дати тільки батьки.

Витрати соціалізації в неповній сім'ї пов'язані, насамперед, з обмеженими матеріальними ресурсами. Дійсно, вивчення впливу економічного фактору на реалізацію сім'єю функції соціалізації показала

наявність більш низького матеріального становища неповної сім'ї й пов'язаних із цим негативних наслідків. Одним з таких наслідків є дефіцит уваги до дітей, який пояснюється високою зайнятістю одного з батьків (якщо батьки, що мають дружину/чоловіка займаються тимчасовими підробітками, то батьки-одиначки змушені мати додаткову роботу постійно).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондарець Б.Б. Молодь як об'єкт і суб'єкт соціокультурних процесів у сучасному українському суспільстві: аксіологічний аспект. Наукові праці. Соціологія. 2013. Вип. 213. Т. 225. С. 31–34.
2. Гаженко О. Система цінностей і життєвий стиль студентської молоді. Практична психологія та соціальна робота. 2008. № 12. С. 54–58.
3. Голод С. И. Социолого-демографический анализ состояния и эволюции семьи. Социологические исследования. 2008. № 1. С. 40–49.
4. Грінченко М. Феномен соціалізації молоді в умовах інформаційного суспільства. Збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. 2016. Вип. 1. С. 70–79.
5. Зоська Я., Матюхін Д., Стадник А. Особливості та процес соціалізації як умова конструювання соціальних практик сучасної молоді Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2021, Вип. 89.
6. Зугравий О. Сексуальні цінності як форма стабільності сучасної сім'ї // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2018, Вип. 77.
7. Каретна О. О. Сучасні підходи до визначення поняття «молодь». Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (кер. авт. кол.), Л. І. Кормич (ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) та ін.; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 37. С. 287–291.
8. Катс Дж. Поколения и стили обучения. – М. : МАПДО ; Новочеркасск : НОК, 2011. – 121 с.
9. Кожекіна Л.Ю. Особливості трактування поняття "соціалізація" у соціально-гуманітарних науках Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. -Вип.1-2.-2010.-112 с.

10. Коростіль Л.А. Покоління Z: пошук способів педагогічної взаємодії // Народна освіта. Електронне фахове електронне видання. Випуск №1 (34), 2018. Електр. ресурс. - [Режим доступу]: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5229.
11. Кулакова А.Б. Поколение Z: теоретический аспект // Вопросы территориального развития. Научный журнал. ВолНЦ РАН. 2018. № 2 (42).
12. Лавріненко Н. В. Інститут сім'ї в Україні: Напрямки трансформації. Українське суспільство 1992–2015. Маніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. № 2 (16). С. 463–472.
13. Лукашевич М. П. Соціалізація: виховні механізми і технології. Київ: ІЗМН, 1998. 112 с.
14. Луков В. А. Биосоциология молодежи: теоретико-методологические обоснования. – М. : изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2013. – 430 с.
15. Матюхін Д. А., Стадник А. Г., Особливості та процес соціалізації молоді як умова конструювання соціальних практик // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2021, Вип. 91.
16. Матюхін Д. Процес соціалізації як умова формування стилю життя та соціальних практик молоді // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2018, Вип. 80.
17. Медіна Т. В. Сексуальна функція молоді української сім'ї: соціологічний аспект. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 2. С. 78–90.
18. Мид Дж. Г. Интернализированные другие и самость. Американская социологическая мысль. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 224–227.
19. Москаленко В.В. Особливості статево-рольової соціалізації в умовах трансформації суспільства // Соціальна психологія. – 2003. - №1. – С. 107-116.

20. Мудрик А.М. Социализация человека. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 304 с.
21. Оленич С. Р. Молодь як об'єкт і предмет наукової рефлексії: гуманітарнометодологічний дискурс (бібліографічний аналіз). Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 352–353. Філософія. С. 73–77.
22. Сапа А.В. Поколение Z – поколение эпохи ФГОС / А. В. Сапа // Инновационные проекты и программы в образовании. – 2014. – №2. – С. 24–30.
23. Солодникова И.В. Социализация личности: сущность и особенности на разных этапах жизни. Социологические исследования. 2007. № 2. С. 63–75.
24. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3. 550 с.
25. Харченко С.Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 320 с.
26. Чутова Н. Влияние масс-медиа на процесс социализации современной молодёжи // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики, 2018, Вип. 79.
27. Greeson J.K., Foster P. Youth and the transition to adulthood. The theoretical and conceptual basis for natural mentoring. Youth & Society. 2013. March. P. 40–51.